

Topolska, Anna

Prawobrzeżna Warszawa w zbiorach fotograficznych Działu Ikonografii Muzeum Historycznego m. st. Warszawy

Almanach Muzealny 2, 265-290

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Topolska

PRAWOBRZEŻNA WARSZAWA W ZBIORACH FOTOGRAFICZNYCH
DZIAŁU IKONOGRAFII MUZEUM HISTORYCZNEGO m.st. WARSZAWY

Praga została włączona do Warszawy wraz z sąsiadującymi Skaryszewem i Gołędzinowem już w 1791 r., a mimo to jeszcze przez ponad sto lat postrzegana była przez mieszkańców stolicy jako całkowicie odmienne od reszty miasta, ubogie i niezbyt interesujące przedmieście. Jeszcze w pochodzącym z 1906 r. *Przewodniku po Warszawie* proponuje się przyjezdnym udanie się na prawy brzeg Wisły jedynie w razie chęci obejrzenia cmentarza na Bródnie¹.

Kilkakrotne próby bliższego związania Pragi z lewobrzeżną Warszawą, próby uregulowania sieci praskich ulic, opracowywane często z wielkim rozmachem (np. plany Jakuba Kubickiego z 1817 r.), nie przyniosły oczekiwanych rezultatów². Nawiedzające tę część miasta klęski żywiołowe i działania wojenne skutecznie to powstrzymywały, a brak stałego połączenia z drugim brzegiem Wisły, właściwie uniemożliwiał.

Po zniszczeniach dokonanych przez armię Suworowa w 1794 r. i zburzeniu w latach 1806–1807 ocalałej zabudowy pod napoleońskie fortyfikacje, a następnie po bolesnych stratach z okresu Powstania Listopadowego, ta część Warszawy długo nie odzyskała swego miejskiego charakteru. Pozostała jednak miejscem ożywionych targów (sprzyjała temu bliskość folwarków Targówka, Szmulowizny, kolonii Grochowa i Saskiej Kępy) i właśnie rozrastające się targowiska oraz napływ trudniącej się handlem ludności żydowskiej³ nadały Pradze na wiele dziesięcioleci

¹ *Przewodnik po Warszawie na rok 1906*, wyd. A. Orłowski, Warszawa 1906, s. 78.

² E. Szwankowski, *Praga w latach 1814–1880*, w: *Dzieje Pragi*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1980, s. 163.

³ Tamże, s. 168.

1. Widok na Pragę. Fot. Z. Marcinkowski, 1912 r.

specyficzny charakter. Silne zubożenie mieszkańców (ludność zamożna przeniosła się do lewobrzeżnej Warszawy), niepewność jutra, częste powodzie – wszystko to nie sprzyjało rozwojowi budownictwa. Dominowała zabudowa tymczasowa – drewniana. Budowa w 1833 r. Fortu Śliwickiego, a w 1886 r., w ramach systemu fortecznego okalającego Warszawę, fortu nr XI i prochowni na Grochowie, wiązały się również ze znacznym ograniczeniem budownictwa. Zakaz wznoszenia budynków murowanych na terenie esplanady i w pasie fortecznym obowiązujący do 1911 r. spowodował, że Pelcowizna, Targówek, Bródno, północna część Pragi i Grochów pokryły się często zupełnie przypadkową, chaotyczną, drewnianą zabudową⁴.

Dopiero w latach 1859–1860 wyznaczono główne ulice Pragi – Aleksandrowską, Konstąntynowską, Michałowską, Petersburską. Znaczący rozwój prawobrzeżnej Warszawy związany był jednak z budową kolei warszawsko–petersburskiej w 1862 r. i kolei terespolskiej w 1867 r., a przede wszystkim z wybudowaniem w 1864 r. tak potrzebnego miastu stałego mostu Aleksandrowskiego, zwanego potocznie mostem Kierbedzia. Usytuowanie na Pradze trzech dworców kolejowych – Petersburskiego w 1862 r., Terespolskiego w 1867 r. i Nadwiślańskiego w 1877 r. oraz otwarcie drogi obwodowej w 1877 r. stało się przyczyną szybkiego rozwoju przemysłowego tej dzielnicy i okolic⁵. Tanie grunty i połączenie z bazą surowcową Imperium Rosyjskiego spowodowało przenoszenie zakładów przemysłowych z innych dzielnic Warszawy na Pragę (szcze-

⁴ J. Berger, *Dzieje Grochowa do 1916 r.*, „Rocznik Warszawski” VI: 1965, s. 83.

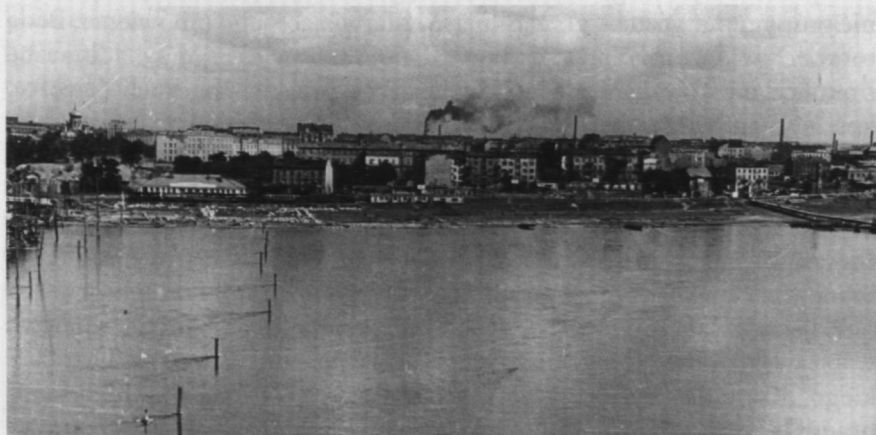
⁵ J. Berger, *Z dziejów Targówka*, „Rocznik Warszawski” IX: 1969, s. 77.

gólnie po 1911 r.), a co za tym idzie, rozbudowę całej tej części miasta i powiększenie się liczby jej mieszkańców.

Już w 1865 r. Ksawery Konopacki na należących do niego terenach Targówka wytyczył ulice nowego osiedla zwanego Konopatczyzną, które wraz z sąsiednimi, parcelowanymi gruntami Joachima Kurakowskiego tworzą Nową Pragę⁶ (między obecnymi ulicami Konopacką, Wileńską, Szwedzką i 11 Listopada). Została ona w 1889 r. wraz z częścią Targówka, Szmulowizną (rejon między ulicą Kawęczyńską a koleją petersburską) i Kamionkiem włączona do Warszawy. W 1916 r. ponownie poszerzono granice miasta, przyłączając doń na prawym brzegu: Saską Kępę, Goćław, Grochów, Targówek, Bródno i Pelcowiznę.

Po kilkuletnim załamaniu spowodowanym dewastacją infrastruktury przemysłowej przez wojska rosyjskie, a później niemieckie, w czasie działań pierwszej wojny światowej nastąpił, już w niepodległej Polsce, okres rozwoju gospodarczego, rozbudowy fabryk i zmiany oblicza dzielnicy. Wielkie zakłady przemysłowe Kamionka i Grochowa, willowe ulice Saskiej Kępy, eleganckie kamienice na ulicy Jagiellońskiej czy Targowej, baraki dla bezrobotnych na Annopolu, drewniane chałupy Pelcowizny – to mozaika, z jakiej przed drugą wojną światową składała się prawobrzeżna Warszawa.

Działania wojenne w latach 1939–1945 nie spowodowały na Pradze takich zniszczeń, jakie były udziałem lewobrzeżnej Warszawy, choć część budynków została zburzona, a 89% majątku trwałego fabryk uległo dewastacji. Praga stała się siedzibą władz państwowych i miejskich w pierw-

2. Widok na Pragę. Fot. S. Dąbrowiecki, 1948 r.

⁶ Tamże, s. 79.

szym, najtrudniejszym, powojennym okresie. I choć wybudowano wielkie osiedla Praga II i III, Bródno czy Targówek, są do dzisiaj na Pradze takie rejony, które zachowały swój specyficzny, tak odmienny od reszty Warszawy charakter.

Obecnie prawobrzeżna Warszawa to prawie 45% całego miasta i mimo, iż jest zlepkiem wielu wsi, osiedli i miasteczek, przyjęła nazwę Pragi, z podziałem na Północ i Południe.

W dziale Ikonografii Muzeum Historycznego m.st. Warszawy przechowywane są kolekcje fotografii, pocztówek i negatywów, zawierające zarówno widoki miasta, jak i portrety jego mieszkańców. Niewielką część tego zbioru stanowią obiekty związane z historią Pragi. Na około 30 000 negatywów autorskich, 7000 pocztówek i 27 000 fotografii – te, które dotyczą Pragi, to odpowiednio – 984, 200, 340. Jest to zaledwie niecałe 3% całego zbioru. Już to samo wskazuje, iż ta część miasta nie była szczególnie atrakcyjna dla fotografów. Wielokrotnie podkreślana inność Pragi miała swój wyraz w wyglądzie dzielnicy – brak pięknych budowli, pałaców, gmachów publicznych, imponujących alej czy reprezentacyjnych placów. A „malowanie drewnianych domów praskich żółtobrazową farbą, taką samą, jaką malowano dworzec kolei Terespołskiej, nadawało Pradze cechy zewnętrzne miasta innego od Warszawy [...]”⁷ zgodnie z zaleceniem władz, upodabniało ją do typowo rosyjskiego miasteczka. Ta inność widoczna jest również na zachowanych zdjęciach, które choć nieliczne, dostarczają nam wielu informacji pozwalających odtworzyć historię tej części stolicy.

Z przechowywanego w Dziale Ikonografii materiału można wyodrębnić grupy tematyczne – porządkujące i ułatwiające jego omówienie. Będą to więc: widoki ogólne prawobrzeżnej Warszawy (rejony nadbrzeżne i okolice mostów), zdjęcia najważniejszych praskich budowli (dworce, kościoły, budynki zabytkowe, itp.), widoki ulic, ważniejsze wydarzenia oraz zdjęcia dotyczące Saskiej Kępy.

Omawiane fotografie tworzone na przestrzeni ponad stu lat są dziełem bardzo różnych autorów – sprawnych rzemieślników, amatorów, ale i fotografów znakomitych, których dzieła mają dla nas wartość nie tylko ikonograficzną – także artystyczną.

Zdjęcia z lat 1857–1914 pochodzą głównie z najbardziej znanych warszawskich firm fotograficznych: Karola Beyera, Waleriana Twardzickiego, Konrada Brandla, „Kostka i Mulert”, „Karoli i Pusch”, „Rembrandt”. Firmy te trudniły się wykonywaniem, bardzo wówczas popularnym, serii widoków Warszawy.

⁷ E. Szwankowski, jw., s. 174.

Fotografie autorstwa Karola Beyera (1818–1877) mają szczególny walor, są to bowiem najwcześniejsze widoki Pragi, jakie znalazły się w zbiorach Muzeum Historycznego i jak można przypuszczać pierwsze w ogóle – panorama z 1857 r., drewniany most łączący Pragę z Saską Kępą z 1860 r., czy piękne zdjęcie z 1858 r. Komory Wodnej (zbudowanej w 1825 r.)⁸ i mostu łyżwowego.

Natomiast serie zdjęć Konrada Brandla (1838–1920) to pierwsze fotoreportaż z życia miasta, pełne dynamizmu, pokazujące codzienność ulicy, np. sceny z targu końskiego na Pradze z 1892 r.⁹, „ukazujące sam handel końmi z kapitalnymi postaciami żydowskich kupców i faktorów, jak również – na dalszym planie – bezstylową, chaotyczną zabudowę Pragi”¹⁰.

Fotografem łączącym dwie zupełnie różne epoki życia Warszawy – prowincjonalnego miasta gubernialnego i stolicy niepodległego państwa – był działający już w początkach XX w. Zdzisław Marcinkowski (1881–1944?), autor pięknych, nastrojowych panoram prawego brzegu Wisły¹¹.

Bardzo interesującym zbiorem z lat 1916–1918 jest seria niemieckich zdjęć wykonanych przez prawdopodobnie wojskowego fotografa Wund[erlicha], z których 31 dotyczy Pragi. Pokazują one te ulice Nowej Pragi i Szmulowizny, które nie były dotąd fotografowane. Opatrzono je często bardzo szczegółowym opisem, uwypuklającym wszelkie niezwykłości i kontrasty – pomiędzy wielkomiejską ulicą Wileńską a prowincjonalną, prymitywną zabudową nie skanalizowanych ulic Fołwarcznej, Radzymińskiej czy Stalowej¹².

Międzywojenną historię Warszawy ilustrują zdjęcia wspomnianego już Zdzisława Marcinkowskiego, Henryka Poddębskiego i Zofii Chomętowskiej. Tych dotyczących Pragi jest nadal niewiele. Wśród liczącego około 400 pozycji zbioru Z. Marcinkowskiego – to tylko 40 zdjęć. W bogatym, zawierającym 2000 negatywów zbiorze Z. Chomętowskiej (autorki znanej ze zdjęć wnętrz pałaców i życia towarzyskiego lat trzydziestych oraz zniszczeń 1945 r.) to jedynie 20 pozycji. Henryk Poddębski (1890–1944), autor najpełniejszego, liczącego 2500 negatywów zbioru ukazującego architekturę Warszawy tamtych lat – Pradze poświęcił za-

⁸ Nr inw. Arch. Fot. 18705, w: *Album „Polska ziemia. Widoki”*, t. II, 17912, 17913.

⁹ Nr inw. Arch. Fot. 13343, 13451–13453.

¹⁰ K. Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla*, Warszawa 1985, s. 68.

¹¹ Nr inw. Arch. Fot. 4015, 4018, 4025, 4550, 8247, 8273, 8419.

¹² Nr inw. Arch. Fot. 18034–18037, 18039, 18042.

3. Ochronka dla dzieci (okolice ulicy Kawęczyńskiej). Fot. nieznan, okres międzywojenny

ledwie 137, z czego znakomitą większość stanowią zdjęcia nowo otwartego ZOO¹³ i pejzaże Parku im. I. J. Paderewskiego¹⁴.

Materiałem uzupełniającym dla okresu 1900–1939 są pocztówki i albumy drukowane, do wydania których wykorzystywano zdjęcia często wybitnych fotografów (K. Brandla, B. Mieszkowskiego, Ł. Dobrzańskiego, S. Trzcńskiego, K. Wojutyńskiego, F. Gazdy)¹⁵. Wydawane były z reguły w seriach o jednakowej formie graficznej. I choć najczęściej prezentowały najbardziej znane i typowe widoki, to można między nimi znaleźć taką rzadkość, jak budynek synagogi przy ulicy Szerokiej¹⁶ lub widok ogólny targu końskiego przy kościele Św. Floriana¹⁷.

Z okresu drugiej wojny światowej w Dziale Ikonografii znajdują się jedynie pojedyncze zdjęcia o tematyce praskiej, natomiast lata powojen-

¹³ Nr inw. Arch. Fot. 27021–27189.

¹⁴ Nr inw. Arch. Fot. 28619–28669, 47128–47136.

¹⁵ K. Lejko, *Warszawska fotografia zawodowa na przełomie XIX–XX wieku*, „Kronika Warszawy” 1988, nr 3–4, s. 159–160.

¹⁶ Nr inw. Arch. Ikon. 1648.

¹⁷ Nr inw. Arch. Ikon. 5081/23, w: *Album „Widoki Warszawy” 1899*, wyd. R. Kreczmer, Warszawa 1899.

nej odbudowy (1945–1950) i późniejsze przynoszą nieporównywalnie większy materiał ikonograficzny tej części miasta. Fotografowie agencji, m.in. S. Dąbrowiecki, S. Rassalski, W. Kondracki, wykonali wiele zdjęć ruchliwych, praskich ulic w latach, gdy całe polityczne, administracyjne i gospodarcze życie stolicy przeniosło się na Pragę.

Autorem najpełniejszego fotograficznego obrazu Pragi z czasów odbudowy był Alfred Funkiewicz (1906–1959), inżynier architekt pracujący w Biurze Odbudowy Stolicy, współpracownik tygodnika „Stolica”. Jego zdjęcia rejestrujące zmiany w architekturze od 1945 r. do połowy lat pięćdziesiątych to około 10 000 negatywów, z czego prawie 400 poświęconych jest Pradze (głównie części centralnej i Saskiej Kępie).

Interesującym zbiorem pokazującym współczesną Pragę są zdjęcia Jana Piekutowskiego z 1984 r. (około 200 pozycji). Prezentują one te najbardziej znane i charakterystyczne ulice – Żąbkowską, Szwedzką, Brzeską, Jagiellońską czy Targową – oraz zupełnie zapomniane zaułki Kamionka, stare podwórka na Szmulkach i nie istniejące już okolicie rzeźni.

Miejsce szczególne w całej ikonografii praskiej zebranej w Muzeum Historycznym zajmują zdjęcia autorstwa Leonarda Sempolińskiego (1902–1988), wybitnego artysty fotografa i wieloletniego współpracownika naszego Muzeum. Ten znakomity zbiór obejmuje 2000 negatywów, z czego 350 dotyczy Pragi. Ze względu na sposób powstania i swój dokumentalny charakter zostanie omówiony jako całość.

Tym, co łączy najznakomitszych fotografów Warszawy w ich spojrzeniu na Pragę, jest fakt, iż najchętniej i najczęściej fotografowali ją z dystansu – przez rzekę. Otóż widoki ogólne prawego brzegu Wisły – mosty, nabrzeża, plaże z majaczącymi w oddali wieżami kościoła Św. Floriana i kominami fabryk – to prawie dwie trzecie całego zbioru fotografii Muzeum Historycznego m.st. Warszawy dotyczących tej części stolicy. Dopiero zdjęcia z okresu powojennego i współczesne odwracają te proporcje. Składa się na to kilka przyczyn. Po pierwsze względy kompozycyjne – spojrzenie z drugiego, wysokiego brzegu na malowniczo nad samą rzeką leżącą Pragę, z wielkimi plamami zieleni Parku Praskiego czy Saskiej Kępy, połączoną z Warszawą przez wiele lat jedynie nitką mostu Kierbedzia – była naturalnym odruchem każdego fotografa; kadr komponował się sam. Jednocześnie brak obiektów reprezentacyjnych bądź szczególnie ważnych wydarzeń godnych utrwalenia – to także istotne powody. A jednak spojrzenie z oddalenia daje pewną wiedzę o przemianach, jakie zachodziły na Pradze.

Najstarszym zdjęciem Pragi w zbiorach Muzeum jest fragment panoramy Warszawy wykonanej w 1857 r. przez Karola Beyera z latarni koś-

ciola ewangelicko–augsburskiego¹⁸. Widziana z oddali ma zupełnie wiejski charakter: schowana wśród drzew Saska Kępa, łąki i pastwiska Skaryszewa oraz ledwie widoczna, ciągnąca się wąskim pasmem z Kamionka na Pragę niska zabudowa¹⁹. Ta najstarsza, skupiona nad samą rzeką, to koszary i magazyny wojskowe, Komora Wodna (zbudowana w 1825 r.) i most łyżwowy, znakomicie widoczne na jednym ze zdjęć Beyera, pochodzącym z serii *Widoki Warszawy* z 1858 r.²⁰ Artystycznie i technicznie doskonała jest panorama Pragi wykonana przez Konrada Brandla z Wieży Zegarowej Zamku 26 sierpnia 1873 r., a obejmująca obszar od cerkwi Św. Marii Magdaleny (1869 r.) aż po łacę wiślaną, z bardzo dobrze widocznym budynkiem synagogi (1844 r.) przy ulicy Szerokiej i zupełnie nie zabudowaną ulicą Aleksandrowską²¹. Widok ten powielany był wielokrotnie w wydawnictwach albumowych i na pocztówkach aż do początku XX w.²² W latach dziewięćdziesiątych XIX w. popularne stało się spojrzenie na Pragę z dzwonnicy kościoła Św. Anny, obejmujące Nowy Zjazd, most Kierbedzia i zmienioną, gęsto zaludnioną dzielnicę na prawym brzegu. Wykonywały je i powielaly w różnych formach (w seriach widoków, albumikach bądź jako pocztówki) i w wielu wersjach znane firmy fotograficzne: A. Karoli, M. Pusch, „Conrad”, „Rembrandt”, E. Troczewski i inne. Możemy na nich prześledzić etapy budowy kościoła Św. Floriana (1888–1904) i otaczających go budynków, zagęszczającą się zabudowę Nowej Pragi i powiększającą się stale liczbę kominów nowych fabryk w centralnej części²³. Sylwetka kościoła Św. Floriana, z pięknymi strzelistymi wieżami, stała się ulubionym elementem praskich widoków, zamieszczanych na dziesiątkach pocztówek, bardzo popularnych na początku XX w. Warto wspomnieć, że na jednej z pierwszych wydanych w Warszawie pocztówek (1898 r.) była właśnie panorama Pragi. Jednak te najpiękniejsze, świetliste kompozycje, pełne wyrazistych szczegółów lub spowite dymami z fabrycznych kominów, często doskonale pod względem artystycznym widoki Pragi, były dziełem Zdzisława Marcinkowskiego. Powstając w latach 1912–1939, stały się zapisem przemian zachodzących na tym brzegu Wisły: sylwetki kolejnych mostów, przebudowa nabrzeży (wały ochronne), plaże, a co najważniejsze dla iko-

¹⁸ J. Niklewska, *Panorama fotograficzna Warszawy XIX w. z latarni kościoła ewangelicko–augsburskiego*, „Kronika Warszawy” 1979, nr 4, s. 139.

¹⁹ Nr inw. Arch. Fot. 17912, 17913.

²⁰ Nr inw. Arch. Fot. 9302.

²¹ Nr inw. Arch. Fot. 2833, 14516, 17900.

²² K. Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla*, Warszawa 1985, s. 36.

²³ Nr inw. Arch. Fot. 11695 (fot. M. Pusch, 1893 r.), 30388 (E. Troczewski, 1893 r.), 30390 (fot. A. Karoli, 1895 r.), 13158 (fot. „Rembrandt”, ok. 1895 r.).

nografii – budowa na początku lat dwudziestych XX w. Portu Praskiego²⁴. Doskonale technicznie są panoramy autorstwa Henryka Poddębskiego z lat 1916–1937, szczególnie te robione z wysokich kamienic przy Wybrzeżu Kościuszkowskim (1931 r.) w kierunku portu i całej potężnej, wielkomiejskiej zabudowy tej części Pragi²⁵. Najbardziej dramatyczne w wyrazie to: widok na prawy brzeg Wisły spowity dymami z płonących dworców kolejowych, wykonany przez S. Nofok–Sowińskiego 5 sierpnia 1915 r.²⁶ (w dniu wyjścia Rosjan z Warszawy) oraz widoki Pragi zrujnowanej z 1945 r., autorstwa wielu wspaniałych fotografów: Z. Chomętowskiej, A. Funkiewicza, L. Jabrzemskiego, L. Sempolińskiego. Jednak, w porównaniu z tak całkowicie i niewiarygodnie zniszczonym lewym brzegiem Wisły, tym razem tragiczne dla całego miasta wydarzenia łagodniej obeszły się z praską częścią Warszawy. Gdy spojrzymy na serię zdjęć wykonanych przez A. Funkiewicza z ruin Zamku na prawy brzeg²⁷, to mimo zniszczeń, widzimy obraz wielkiego miasta: zwartą, wysoką zabudowę czynszowych kamienic i budynków fabrycznych przy ulicach Sierakowskiego, Szerokiej (obecnie księdza I. Kłopotowskiego), Brukowej (obecnie S. Okrzei), budynki szpitala Przemienienia Pańskiego, kopuły cerkwi, działającą stacyjkę kolejki do Jabłonny, schowaną za przyczółkiem nie istniejącego już mostu Kierbedzia, budynek straży pożarnej przy ulicy Marcinkowskiego czy, co zupełnie niewiarygodne, stojący u wylotu ulicy Brukowej, nad samym brzegiem rzeki w pasie największych zniszczeń, budynek starego wodociągu A. Grotowskiego z 1869 r. Nie ma tylko charakterystycznej sylwetki kościoła Św. Floriana, wysadzonego w powietrze przez Niemców w 1944 r. Te same ujęcia z 1948 r. pokazują już tętniące życiem miasto i odbudowany most, będący częścią Trasy W–Z²⁸.

Współczesne widoki ogólne Pragi to dosyć schematyczne ujęcia pokazujące zupełnie już inną dzielnicę. Nowa sylwetka mostu Śląsko-Dąbrowskiego, wieżowce przy ulicach Olszowej i Panieńskiej i wielki neon ZOO – to główne akcenty tych zdjęć²⁹.

Stałym elementem praskich panoram była przez lata ciężka kratownica mostu Kierbedzia, którego wybudowanie w 1864 r.³⁰ dało początek prawdziwie wielkomiejskiej historii Pragi. Powstanie następnych mostów:

²⁴ Nr inw. Arch. Fot. 2281, 2282, 2974, 4015, 4018, 4550, 4576, 5703.

²⁵ Nr neg. 26774, 26775, 27860, 27893.

²⁶ Nr inw. Arch. Fot. 17899.

²⁷ Nr neg. 1594/1–6/F, 1583/3/F.

²⁸ Nr neg. 2618/F.

²⁹ Nr neg. 48840, 49067 (fot. T. Hermańczyk, 1975 r.), Arch. Ikon. 4559.

³⁰ „Album postępu budowy mostu stałego zwanego Alexandrowskim...”, fot. (K. Beyer), 1860–1864 r., Nr inw. Arch. Fot. 28453–28471.

Kolejowego pod Cytadela (1877 r. i 1906 r.), Średnicowego (1921–1931) zwiększyło możliwości przemysłowego rozwoju dzielnicy. Natomiast wybudowanie w latach 1904–1913 mostu Poniatowskiego (do odzyskania niepodległości zwanego Mikołajewskim lub Trzecim) dało asumpt do powstania wspaniałej, willowej i eleganckiej dzielnicy – Saskiej Kępy. Dla ikonografii Pragi miały one jeszcze inne znaczenie – otóż przy okazji ich budowy fotografowano często zupełnie nieznane rejony miasta. Dla przykładu obszerny (229 poz.) album amatorskich zdjęć z budowy II mostu Kolejowego pod Cytadela pokazuje nam okolice Fortu Śliwickiego z lat 1905–1909, m.in. budowę dróg dojazdowych do mostu, drogi na Targówek i szosy kowieńskiej³¹.

Równie istotnymi dla rozwoju Pragi i równie często fotografowanymi obiektami były dworce i drogi kolejowe, jak choćby uwieczniona przez K. Brandla budowa wiaduktu kolei nadwiślańskiej (prawdopodobnie nad szosą radzymańską) z początku lat osiemdziesiątych XIX w.³² Wybudowany w 1862 r. Dworzec Petersburski (później Wileński) i Dworzec Terespolski z 1866 r. (zwany Brzeskim, obecnie Wschodni) mają bogatą ikonografię – szczególnie chętnie prezentowane były na kartach pocztowych³³. Piękne zdjęcie Dworca Petersburskiego zamieszczone zostało również w eleganckim albumie *Widoki Warszawy* z 1890 r.³⁴ Wypalone budynki obu dworców mają dokładną dokumentację w zbiorze zdjęć niemieckich (1918 r.)³⁵, podobnie jak dworzec kolejki dojazdowej Jabłonna–Karczew (działał od 1901 r.), usytuowany nad brzegiem Wisły przy ulicy Olszowej. Zdjęcia z 16 sierpnia 1918 r. pokazują tory kolejki podmywane przez silnie wezbrane wody rzeki³⁶. Dzięki swemu położeniu, mimo niepozornego wyglądu, dworzec ten jest na wielu widokach Pragi. Szczególnie istotną rolę odegrał, podobnie jak dworce pozostałych kolejek, w czasie okupacji, będąc jednym z głównych miejsc zaopatrywania stolicy w żywność (zdjęcia L. Jaszuskiego z lat 1942–1943)³⁷.

Ze wszystkich praskich budowli interesujących ze względu na swe przeznaczenie, wiek, bądź walory architektoniczne, najczęściej fotografowanym był, wspomniany już wielokrotnie, kościół (obecnie katedra)

³¹ Nr inw. Arch. Fot. 14846/1–12, 87–88, 91–103, 109, 196–207, 221–224.

³² Nr inw. Arch. Fot. 13358.

³³ Nr inw. Arch. Ikon. 906, 1354, 1892, 1970, 1992, 2041, 3124, 3163.

³⁴ Nr inw. Arch. Fot. 6835.

³⁵ Nr inw. Arch. Fot. 18021, 18022, 18024 (Dworzec Petersburski), 18020, 18026 (Dworzec Brzeski).

³⁶ Nr inw. Arch. Fot. 18023, 18028–18033.

³⁷ Nr inw. Arch. Fot. 21470, 21494.

4. Panorama Pragi z kościoła Św. Floriana, pocztówka, ok. 1900 r.

Św. Floriana. Zbudowany w latach 1888–1904, swą wykonaną z surowej cegły neogotycką fasadą i pięknymi, wysokimi wieżami wyróżniał się szczególnie, dominując w większości panoram Pragi. Ma bardzo bogatą ikonografię (głównie na pocztówkach) rejestrującą zmiany, jakie zachodziły w wyglądzie kościoła i jego otoczenia. Pierwsze zdjęcia zostały zrobione przez Konrada Brandla, gdy kościół był jeszcze w budowie w 1897 r.³⁸, podczas uroczystości powitania pary cesarskiej w Warszawie. W następnych latach gęstniała zabudowa wokół i na tyłach świątyni, a po 1930 r., kiedy to skrócono grożące zawaleniem wieże, zmienił się sam kościół³⁹. Zdjęcia gigantycznego rumowiska i fragmentu jedynej ocalałej ściany, po wysadzeniu go w powietrze przez Niemców w 1944 r., to najbardziej dramatyczne ujęcia z Pragi 1945 r.⁴⁰

Zanim wybudowano kościół Św. Floriana rolę świątyni parafialnej pełniła przez stulecie kaplica, a później kościół Matki Boskiej Loretańskiej. Kaplica jest jedynym zachowanym fragmentem klasztoru bernardynów, zbudowanego w 1645 r., najstarszego praskiego zabytku i jednym z pierwszych sfotografowanych na Pradze budynków. Karol Beyer wykonał to zdjęcie już po rozbudowie kościoła (1853 r.), prawdopodobnie około 1860 r.⁴¹ Aż do lat nam współczesnych kościół ten w nie

³⁸ Nr inw. Arch. Fot. 13318.

³⁹ Nr inw. Arch. Ikon. 3323 (fot. F. Gazda, ok. 1936 r.), nr neg. 69271, 69346 (fot. Z. Choętowska, ok. 1937 r.).

⁴⁰ Nr inw. Arch. Fot. 2676 (fot. J. Bulhak i syn, 1945 r.), 919 (fot. S. Rassalski, 1945 r.), 435 (fot. S. Chlebowicz, 1945 r.) nr neg. 40347 (fot. L. Sempoliński).

⁴¹ Nr inw. Arch. Fot. 13210.

zmienionym kształcie (prawie nie uszkodzony w czasie drugiej wojny) widnieje na wielu fotografiach, podobnie jak ukończona tuż przed wybuchem wojny w 1939 r. monumentalna świątynia przy ulicy Kawęczyńskiej pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusowego⁴². Natomiast jedna ze starszych praskich świątyń, cerkiew Św. Marii Magdaleny przy ulicy Targowej, wybudowana w 1869 r., pojawia się na zdjęciach w tle. Jej górujące nad zabudową dzielnicy kopuły stały się elementem krajobrazu, ale sama budowla nie była obiektem zainteresowania fotografów. Występuje, podobnie jak pozostałe warszawskie cerkwie, głównie na pocztówkach⁴³. Bardzo piękna w swym kształcie klasycystycznej rotundy, wybudowana w 1844 r. przez J. Lessla synagoga przy ulicy Szerokiej (zniszczona w czasie okupacji) widnieje jedynie na dwóch zachowanych w Muzeum Historycznym zdjęciach z 1914 i 1918 r.⁴⁴

Stare praskie cmentarze pojawiają się na fotografiach dopiero w latach czterdziestych XX w. (serie zdjęć L. Sempolińskiego), z wyjątkiem cmentarza Bródnowskiego. Ten ostatni, założony w 1884 r., początkowo przeznaczony tylko dla mieszkańców Pragi, a od 1885 r. dla mieszkańców całej Warszawy, sfotografowany został przez Konrada Brandla w 1892 r. (brama cmentarna i główna aleja) przy okazji zbiorowego

5. Ulica Szeroka – synagoga. Fot. Wund[erlich], 1918 r.

⁴² Nr neg. 26149, 26150 (fot. H. Poddębski, 1929 r.), 69338–69342 (fot. Z. Chomętowska, lata trzydzieste XX w.), 4370/F, 4371/F (fot. A. Funkiewicz, 1946 r.).

⁴³ Nr inw. Arch. Ikon. 3133, 3134, 3228, 4083.

⁴⁴ Nr inw. Arch. Ikon. 1648, nr inw. Arch. Fot. 18083 (fot. Wund[erlich], 1918 r.).

6. Pamiątkowy krzyż z 1908 r. postawiony na dawnym cmentarzu cholerycznym. Fot. A. Bielicki, okres międzywojenny

pogrzebu zmarłych na cholere⁴⁵ (w październiku 1892 r. wydzielono specjalną kwaterę). Ostatni cmentarz choleryczny na Pradze zlikwidowano po wybudowaniu kolei nadwiślańskiej, stawiając na jego miejscu kamienny krzyż w 1908 r., którego zdjęcia znajdują się w zbiorach Działu Ikonografii⁴⁶.

Dokumentacja fotograficzna pozostałych, najstarszych praskich zabytków, zebrana w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy dotyczy:

- Komory Wodnej przy ulicy Szerokiej (obecnie księdza I. Kłopotowskiego) wybudowanej w 1825 r. według projektu A. Corazziego, a fotografowanej wielokrotnie, począwszy od 1857 r. (K. Beyer) do czasów współczesnych⁴⁷.
- Rogatek Grochowskich przy ulicy Zamoyskiego, zbudowanych przez J. Kubickiego w 1818 r.; najwcześniejsze zdjęcia Z. Marcinkowskiego z 1912 i H. Poddębskiego z lat 1921, 1937⁴⁸.

⁴⁵ Nr inw. Arch. Fot. 13348, 13350.

⁴⁶ Nr inw. Arch. Fot. 4649, 4651 (fot. Z. Marcinkowski, 1925 r.), nr inw. Arch. Ikon. 7051.

⁴⁷ Nr inw. Arch. Fot. 2965 (fot. Z. Marcinkowski, 1912 r.), nr neg. 29167, 27712 (fot. Poddębski, fot. 1937, 1916 r.), 37288 (fot. L. Jabrzemski, ok. 1948 r.), 54825 (fot. Z. Chomętowska, 1945 r.).

⁴⁸ Nr inw. Arch. Fot. 2952, 2953 (fot. Z. Marcinkowski, 1912), nr neg. 97711, 29171 (fot. H. Poddębski, 1921, 1937 r.).

- Karczmy z 1822 r. przy ulicy Targowej – wiele zdjęć, poczynawszy od 1937 r.⁴⁹
- Wodociągu Grotowskiego – wieży ciśnień i zbiornika wybudowanego w 1868 r. tuż przy ówczesnym wale przeciwpowodziowym, u zbiegu ulicy Olszowej (obecnie Wybrzeże Szczecińskie), Szerokiej (obecnie I. Kłopotowskiego) i Brukowej (obecnie S. Okrzei); przetrwał działania wojenne i został rozebrany podczas budowy osiedla mieszkaniowego Panieńska – widoczny na wielu panoramach, zachowało się jedno zdjęcie samego budynku z 1937 r. autorstwa H. Poddębskiego⁵⁰).

7. Wodozbiór z wieżą ciśnień Grotowskiego z 1868 r. Fot. H. Poddębski, 1937 r.

Istotnym źródłem do badania dziejów miasta są widoki fotograficzne ulic, pokazujące rodzaje zabudowy i zachodzące w niej zmiany, ruch uliczny, rozwijającą się komunikację miejską, wreszcie wydarzenia, które stanowiły o dniu codziennym mieszkańców. W zbiorach Muzeum znajduje się ikonografia dla całego omawianego okresu, przede wszystkim znaczących ulic Pragi centralnej, Nowej Pragi i Szmulowizny. Tereny Kamionka i Grochowa, a właściwie głównej ulicy – Grochowskiej prezentują zdjęcia (poza kilkoma) powojenne i współczesne. Natomiast Pelcowizna, Bródno, Targówek, daleki Grochów i Goćław są jedynie na zdjęciach z lat siedemdziesiątych.

Okolice nowo wytyczonych w drugiej połowie XIX w., głównych praskich ulic: Aleksandrowskiej (obecnie al. Solidarności), Konstantynowskiej (obecnie Floriańska), Namiestnikowskiej (obecnie Sierakowskiego) można rozpoznać na zdjęciach robionych z kościoła Św. Floriana⁵¹ – duże puste

⁴⁹ Nr neg. 29168 (fot. H. Poddębski, 1937 r.), nr inw. Arch. Fot. 200.

⁵⁰ Nr neg. 29165.

⁵¹ Nr inw. Arch. Ikon. 5081/23.

8. Pałacyk Osterloffów, ulica Grochowska. Fot. nieznanymi, 1912 r.

przestrzenie, pojedyncze domy, stary targ koński. Tak wyglądało to miejsce jeszcze na początku XX w. Zdjęcia wykonane z tego samego budynku w kierunku przeciwnym ukazują starą zabudowę ulic Olszowej, Błaszannej, Panińskiej, Szerokiej. Są to dawne budynki wojskowe: koszary Weichanowskie, magazyny i składy wojskowe, odwach, zabudowania tymczasowego szpitala praskiego⁵². Późniejsze widoki, z lat 1910–1915, ulicy Aleksandrowskiej (w okresie międzywojennym Zygmuntońskiej, obecnie Jagiellońskiej) przedstawiają zagęszczającą się zabudowę wokół kościoła, kamienice mieszkalne na miejscu dawnego targu i gmach szkolny późniejszego gimnazjum, a obecnie Liceum Ogólnokształcące nr VIII im. Władysława IV, z charakterystyczną wieżą zegarową⁵³. Przy uregulowanym w 1926 r. placu Weteranów 1863 r. wybudowano w 1934 r. nowy gmach Szpitala Przemienienia Pańskiego, podkreślający swą półkolistą fasadą kształt placu⁵⁴. Po przeciwnej stronie ulicy Aleksandrowskiej już w 1871 r. otwarto dla publiczności Park Praski (do 1916 r. zwany Aleksandryjskim), który ciągnął się wzdłuż wybrzeża, prawie do

⁵² Nr inw. Arch. Fot. 6797 (fot. nieznanymi, w: *Album Warszawy*, koniec XIX w.), 13159 (fot. „Rembrandt”, ok. 1900 r.), nr inw. Arch. Ikon. 2547, 2402/1.

⁵³ Nr inw. Arch. Ikon. 6066.

⁵⁴ Nr inw. Arch. Ikon. 1722, nr inw. Arch. Fot. 3798 (fot. W. Kondracki, 1947 r.) 12559 (fot. Anwijabowadzki, 1939 r.), nr neg. 5197/F (fot. A. Funkiewicz, 1947 r.).

mostu kolejowego, stanowiąc stały element każdej panoramy. Sam park ma niewielką ikonografię – znany jest głównie z pocztówek z początku XX w. W 1928 r. wydzielono część parku (na północ od ulicy Ratuszowej) i urządzono Ogród Zoologiczny, któremu całą serię zdjęć poświęcił Henryk Poddębski w latach 1930–1936. Główna ulica Pragi, Targowa, była tematem wielu zdjęć przede wszystkim w swej północnej części, jej dalszy odcinek, do 1916 r. zwany ulicą Wołową, do czasów współczesnych nie budził zainteresowania fotografów. Targowa w okolicach Dworca Wileńskiego czy wylotu ulicy Szerokiej na pocztówkach z lat 1910–1915 prezentuje się jako szeroka aleja z wielkim skwerem, urządzonym w miejscu dawnych targowisk i wysoką, zwartą zabudową; gwarna, pełna wielkomiejskiego ruchu ulica⁵⁵. Na ulicy Targowej został też wybudowany pierwszy reprezentacyjny gmach na Pradze – Dyrekcja Okręgowej Kolei Państwowej (1928)⁵⁶, a obok wielka kamienica mieszkalna dla pracowników kolei, projektu H. Gaya z 1930 r. Fotografie powojenne pokazują nam, iż poza kilkoma kamienicami i wiaduktem kolejowym ulica nie była zniszczona⁵⁷. Wypełniona gwarem ulicznym bardzo różniła się w 1945 r. od głównych ulic lewobrzeżnej Warszawy – stała się siedzibą władz państwowych (gmach DOKP). U zbiegu ulic Targowej i Zygmuntowskiej postawiono w 1946 r. pierwszy po wojnie pomnik w Warszawie – Braterstwa Broni, potocznie zwany „Czterech Śpiących”, najczęściej fotografowany wówczas obiekt na Pradze⁵⁸. Tu też pod numerem 86 otwarto w 1944 r. – jeszcze pod ostrzałem niemieckim, pierwszą szkołę średnią, Gimnazjum Mechaniczne (cykl zdjęć J. Bulhaka)⁵⁹. Elegancka zabudowa ulicy Wileńskiej i jej okolic dobrze prezentowała się na pocztówkach (lata 1900–1915) w przeciwieństwie do pozostałych ulic Nowej Pragi, których prawdziwy obraz możemy zobaczyć na wspomnianych już zdjęciach niemieckich z 1918 r. Stalowa, Strzelecka czy Środkowa, to pokryte „kocimi łbami” ulice, z rynsztokami, drewnianymi, tak charakterystycznymi dla Pragi domami, sąsiadującymi z czynszowymi kamienicami. Podobnie wyglądały ulice Szmulowizny: Folwarczna, Białostocka, Radzymińska; jak opisał je autor zdjęć – „typowe dla dzielnicy żydowskiej”⁶⁰. Wiele reliktyw z tamtych lat można

⁵⁵ Nr inw. Arch. Ikon. 1916, 1647.

⁵⁶ Nr inw. Arch. Ikon. 3962, 906, nr neg. 26639 (fot. H. Poddębski, 1932 r.).

⁵⁷ Nr inw. Arch. Fot. 199 (fot. S. Dąbrowiecki, 1946 r.), 2313 (fot. J. Bulhak, 1945 r.), nr neg. 1624/3/F, 4496/F (fot. A. Funkiewicz, 1945, 1947 r.).

⁵⁸ Nr inw. Arch. Fot. 2753 (fot. J. Bulhak, 1948), nr neg. 2260–2298/F (fot. A. Funkiewicz, 1945 r.), 66620–66624 (fot. L. Jabrzemski, ok. 1950 r.).

⁵⁹ Nr inw. Arch. Fot. 2692–2700, 30891–30892.

zobaczyć na zdjęciach współczesnych⁶¹. Ale chyba najpełniejszą dokumentację fotograficzną ma najbardziej „praska” ulica Pragi – Ząbkowska. Pierwsze jej zdjęcia pochodzą już z 1897 r. i wykonane zostały podczas budowy fabryki spirytusu⁶². Gmach „Rektyfikacji”, ozdobna brama wjazdowa i budynek portierni, to zachowane do dziś stałe fragmenty pejzażu tej ulicy⁶³. Wybudowane w latach późniejszych kilkupiętrowe „czynszówki” i niewielkie, małomiasteczkowe, oblepione szyldami sklepików domy pokazują zdjęcia z okresu pierwszej wojny⁶⁴. I choć następne partie fotografii pochodzą z lat powojennych i siedemdziesiątych, to tak niewiele zmieniło się w wyglądzie ulicy, jakby czas na Ząbkowskiej się zatrzymał. Rejony ulic Jagiellońskiej, Szerokiej (obecnie I. Kłopotowskiego), Brukowej (obecnie S. Okrzei), Sierakowskiego możemy poznać głównie ze zdjęć z lat 1945–1948, autorstwa A. Funkiewicza. Gmach Domu Wychowawczego im. M. Bergsona przy ulicy Jagiellońskiej, teren budowy kina „Praha” usytuowany obok dawnej synagogi, stare budynki szpitalne przy ulicy Jasińskiego, schronisko dla weteranów 1863 r. u zbiegu ulic Jagiellońskiej i Floriańskiej, a wokół stojące do dziś kamienice i zabudowania fabryczne⁶⁵.

Specyficzny klimat tej dzielnicy oddają zdjęcia z 1983 r. – Jana Piekutowskiego – pokazujące praskie podwórka z ulicy Brzeskiej, Białostockiej, Ząbkowskiej, Kawęczyńskiej, Markowskiej i rejonu Bazaru Różyckiego, a przede wszystkim podwórkowe kapliczki – te stojące wśród słoików z kwiatami figurki Madonny ze stałe palącymi się lampkami, pozostałe po czasach okupacji wzruszające symbole dawnych lat⁶⁶.

Ikonografia dotycząca obiektów przemysłowych Pragi w zbiorach Działu Ikonografii Muzeum Historycznego m.st. Warszawy jest raczej przypadkowa. Wśród fotografii z początku XX w. brak zdjęć fotografów prasowych, a oni właśnie dokumentowali na bieżąco wszelkie przejawy życia miasta, również gospodarczego. Z tych, którymi dysponujemy, najciekawsze są zdjęcia ze wspomnianego już albumu Towarzystwa

⁶⁰ Nr inw. Arch. Fot. 18034, 18036, 18039, 18042.

⁶¹ Seria zdjęć J. Piekutowskiego 1983 r., nr inw. Arch. Fot. 25591–25793.

⁶² Nr inw. Arch. Fot. 22975–22980.

⁶³ Nr inw. Arch. Fot. 25725, 25726, 25647, 25767, 25785 (fot. J. Piekutowski, 1983 r.), nr neg. 39593, 39605 (fot. M. Dąbski, 1977 r.).

⁶⁴ Nr inw. Arch. Fot. 18038, 18040.

⁶⁵ Nr inw. Arch. Fot. 25632, 25677–25680 (fot. J. Piekutowski, 1983 r.), 12553 (fot. Anwjabowadzki, 1939 r.), nr neg. 4133/E, 6105/E, 8006/E, 8007/F (fot. A. Funkiewicz, 1947 r.).

⁶⁶ Nr inw. Arch. Fot. 25593, 25623–25629, 25643–25646, 25699, 25704, 25731, 25747, 25752–25754 (fot. J. Piekutowski, 1983 r.).

9. Ulica Namiestnikowska – rzeźnia miejska. Fot. K. Giedroyc, okres międzywojenny

Budowy Rektyfikacji pokazujące fabrykę spirytusu z 1897 r., zdjęcia fabryki maszyn młyńskich C. Skoryny z 1918 r.⁶⁷, fabryki elektrotechnicznej braci Borkowskich (ulica Grochowska) z 1922 r.⁶⁸, mechanicznej piekarni S. Wiechowicza (ulica Stolarska)⁶⁹, rzeźni miejskiej przy ulicy Namiestnikowskiej⁷⁰ i fabryki „Wedla” z 1947 r.⁷¹

Wielkie, dramatyczne wydarzenia, jakich Warszawa doświadczyła w XX w., mają w zbiorach fotograficznych Muzeum obszerną dokumentację, jednak nie z terenu Pragi. Z tych nielicznych najciekawsze są zdjęcia S. Nofok–Sowińskiego z 1915 r. dotyczące wyjścia Rosjan z Warszawy: przewożenie rannych tramwajami, prowizoryczny szpital na Dworcu Petersburskim, wyjazd członków władz i ich rodzin, sceny uliczne⁷². Natomiast uroczystość poświęcenia krzyża pamiątkowego na Grochowie (poświęcony bitwie o Olszynkę Grochowską w 1831 r.) z udziałem

⁶⁷ Nr inw. Arch. Fot. 18031, 18032 (fot. Wund[erlich], 1918 r.).

⁶⁸ Nr inw. Arch. Fot. 9374–9376 (fot. Z. Marcinkowski, 1922 r.).

⁶⁹ Nr inw. Arch. Fot. 25219, 25220.

⁷⁰ Nr inw. Arch. Fot. 32144 (fot. K. Giedroyc, okres międzywojenny).

⁷¹ Nr neg. 8665/F, 8671/F, 8678/F (fot. A. Funkiewicz, 1947 r.).

⁷² Nr neg. 34602, 34627, 34636.

łem księcia Z. Lubomirskiego 13 lipca 1916 r. przedstawiają pocztówki okolicznościowe⁷³.

Z obrony Warszawy w 1939 r. w zbiorach Muzeum jest jedno zdjęcie (wykonane przez Juliana Bryana 9–12 września)⁷⁴ przedstawiające personel Szpitala Przemienienia Pańskiego po nalocie bombowym i tylko kilka (wobec całych albumów dotyczących lewobrzeżnej Warszawy) pokazujących skutki walk o miasto. Okres okupacji niemieckiej to tylko pojedyncze zdjęcia ukazujące codzienność miasta, może poza jednym z 1942 r., wykonanym z okolic ulicy Targowej, przedstawiającym palące się zaplecze Dworca Wschodniego – wynik akcji dywersyjnej⁷⁵.

Ostatnim akcentem zamykającym ten najtragiczniejszy dla miasta okres w dziejach są zdjęcia miejsc straceń i zbiorowych mogił na Pelcowiznie, na ulicy Kępczej oraz nabożeństwa na miejscu egzekucji przy Wale Miedzeszyńskim – wszystkie zebrane przez Muzeum Polskie w Rapperswilu, a będące obecnie własnością Muzeum Historycznego m.st. Warszawy⁷⁶.

Miejscem na prawym brzegu Wisły, jakby odseparowanym starymi rozlewiskami rzeki od reszty Pragi i zupełnie do niej niepodobnym, była Saska Kępa. Inaczej toczyła się jej historia. Początkowo skolonizowana przez Holendrów, spustoszona w czasie wojen szwedzkich, ponownie zasiedlona pod koniec XVII w. przez bogatych kupców i obywateli warszawskich, została doceniona przez Sobieskich, a później Sasów jako miejsce wypoczynkowe (od tych ostatnich biorąc nazwę). W XIX w., w drodze kolejnych parcelacji podzielone na kolonie grunty Saskiej Kępy przynosiły dochody „ze sprzedaży mieszkańcom Warszawy, przybywającym na wypoczynek znacznych ilości produktów żywnościowych”⁷⁷. Warszawiacy coraz chętniej odwiedzali to miejsce w niedziele i święta – letnie ogródki i restauracje, występy wędrownych trup akrobatów i iluzjonistów to dodatkowe spotykane tu atrakcje⁷⁸. Jednak ożywienie rozwoju Saskiej Kępy nastąpiło po wybudowaniu tzw. Trzeciego Mostu (Mikołajewskiego) w 1913 r., nazwanego później imieniem księcia Józefa Poniatowskiego, i przeprowadzeniu prac zabezpieczających te tereny przed powodzią oraz po osuszeniu gruntów.

⁷³ Nr inw. Arch. Ikon. 6342.

⁷⁴ Nr inw. Arch. Fot. 19876.

⁷⁵ Nr neg. 40221.

⁷⁶ Nr inw. Arch. Fot. 18244/28, 48, 49, 59 (fot. ze zbiorów Muzeum w Rapperswilu, 1945 r.).

⁷⁷ J. Berger, *Z dziejów Saskiej Kępy*, „Rocznik Warszawski” XV: 1979, s. 337.

⁷⁸ A. Topolska, *Artyści „sztuk niezwykłych” w dziewiętnastowiecznej Warszawie*, „Rocznik Warszawski” XXVI: 1997, s. 113.

Na zachowanych panoramach prawego brzegu Saska Kępa jawi się jako malownicza kępa drzew (aż do lat dwudziestych XX w.), oddzielona od Pragi pastwiskami skaryszewskimi i łachą wiślaną⁷⁹. Zdjęcia drewnianego mostu łączącego Pragę z Saską Kępą, wykonane przez Karola Beyera około 1860 r., to pierwsze z tego rejonu w zbiorach Działu Ikonografii⁸⁰. Powtarza się on jeszcze kilkakrotnie na fotografiach Konrada Brandla⁸¹, który poświęcił Saskiej Kępie serie zdjęć. Najciekawsze powstały w 1892 r. podczas majówki członków Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego, którzy bardzo chętnie otwierali sezon letni wycieczką do tego pięknego miejsca. Te reporterskie ujęcia rozbawionego towarzystwa w sielskim krajobrazie mają niezaprzeczalny walor autentyczności: zatrzymania w kadrze klimatu tamtej epoki⁸². Regaty na Wiśle, przystanie dla łodzi i pomosty dla parostatków kursujących tu z Warszawy dopełniają obrazu Saskiej Kępy jako podmiejskiego letniska. Budowa mostu, wytyczenie alei Zielenieckiej łączącej Kępę z Pragą, usypanie w latach 1906–1911 Wału Miedzeszyńskiego – chroniącego skutecznie przed zalewami Wisły (funkcjonujące tamy Krokosińskiego i Kolberga nie zapewniały pełnego bezpieczeństwa), i wreszcie włączenie do miasta tych terenów w 1916 r. dało możliwość rozwoju Saskiej Kępy już nie jako wsi letniskowej, lecz jako nowej dzielnicy Warszawy. Osuszenie podmokłych gruntów, rozpoczęte w 1924 r., zwiększyło obszar nadający się pod zabudowę. Przy nowo wytyczonych ulicach między aleją Poniatowskiego, ulicą Saską, aleją Stanów Zjednoczonych i Wałem Miedzeszyńskim powstała elegancka dzielnica Warszawy. Budowali tu swoje domy przedstawiciele stołecznej burżuazji, elity urzędniczej i wolnych zawodów. Do 1939 r. powstały tu wille, często o bardzo oryginalnej, a nawet awangardowej architekturze, i dwu- trzypiętrowe budynki z wygodnymi apartamentami. W Dziale Ikonografii Muzeum znajdują się tylko pojedyncze zdjęcia tej części dzielnicy z okresu międzywojennego i kilkanaście z lat powojennych. Te ostatnie pokazują w niewielkim stopniu zniszczoną zabudowę i normalnie funkcjonujące życie⁸³. Dużo obszerniejszy zbiór fotografii dotyczy nadwiślańskich rejonów Saskiej Kępy – począwszy od pięknych panoram autorstwa Zdzisława Marcinkowskiego i Hen-

⁷⁹ Nr inw. Arch. Fot. 17912, 17913 (fot. K. Beyer, 1857 r.), 13450 (fot. K. Brandel, 1892 r.).

⁸⁰ Nr inw. Arch. Fot. 13227, 18705.

⁸¹ Nr inw. Arch. Fot. 13412.

⁸² Nr inw. Arch. Fot. 13356, 13357, 13359, 13404, 13406.

⁸³ Nr inw. Arch. Fot. 1970 (fot. S. Rassalski, 1945 r.), nr neg. 4168/F, 4198/F (fot. A. Funkiewicz, 1947 r.).

ryka Poddębskiego robionych z drugiego brzegu, poprzez zdjęcia z Mostu Poniatowskiego na zabudowę ulicy Walecznych⁸⁴, Wał Miedzeszyński i ulicę Łotewską, aż po te, wykonywane na nabrzeżach. Budynki mieszkalne z jednej strony i drewniane pawilony plażowe z drugiej, to oryginalna zabudowa ulicy Miedzeszyńskiej, która biegła na wale przeciwpowodziowym⁸⁵. Plaże, a było ich kilkanaście, i przystanie na Saskiej Kępie, bardzo popularne w okresie międzywojennym, były wdzięcznym tematem do zdjęć⁸⁶. Kontrasty między długo koegzystującymi ze sobą – współczesną, elegancką zabudową willowej dzielnicy a starymi, drewnianymi, często jeszcze letniskowymi domami – były pieczołowicie wychwytywane przez fotografów⁸⁷. Piękno architektury Saskiej Kępy, prawie nie zmienionej do dziś, możemy podziwiać na zdjęciach Ewalda Pawlaka z 1988 r.; to jedna z niewielu współczesnych serii fotografii w zbiorach Muzeum⁸⁸. Rezydencja przy ulicy Francuskiej 2, dom mieszkalny projektu Syrkusów przy ulicy Walecznych, willa B. Lacherta przy ulicy Katowickiej, drewniany dworek u zbiegu ulic Dąbrówki i Walecznych, stary pomnik ku czci poległych w bitwie o Warszawę w 1656 r., czy wreszcie wielki gmach

10. Saska Kępa – ulica Obrońców. Fot. E. Pawlak, 1988 r.

⁸⁴ Nr neg. 27875, 27923 (fot. H. Poddębski, 1936 r.).

⁸⁵ Nr neg. 26778, 26987, 26988, 26991, 27924, 28033 (fot. H. Poddębski, 1937 r.).

⁸⁶ Nr neg. 27177, 28034, 29176 (fot. H. Poddębski, 1936 r.), nr inw. Arch. Fot. 5689, 8419 (fot. Z. Marcinkowski, okres międzywojenny), 32143 (fot. W. Brzozowski, okres międzywojenny).

⁸⁷ Nr neg. 29169, 29170, 29172, 29178–29180 (fot. H. Poddębski, 1937 r.).

⁸⁸ Seria zdjęć E. Pawlaka, 1988 r., nr neg. 68058–68089.

nowego kościoła przy ulicy Nobla, tworzą współczesny obraz tej kame-ralnej, choć obudowywanej wokół blokowiskami, dzielnicy Warszawy.

Znaczną część Saskiej Kępy w dalszym ciągu stanowią tereny zielone. Północną stronę alei Waszyngtona zajmują: wybudowany na miejscu dawnych gospodarstw Stadion Dziesięciolecia (1955 r.)⁸⁹ i Park Skaryszewski im. I. J. Paderewskiego. Park powstał na dawnych pastwiskach skaryszewskich w latach 1905–1922 (rozbudowany w 1928 r.), obejmując obszar między aleją Zieleniecką, Jeziorkiem Kamionkowskim, obecną ulicą Międzynarodową a aleją Poniatowskiego. Jego wielkość (58 ha) i precyzję kompozycji można podziwiać na zdjęciu lotniczym z 1934 r.⁹⁰ Pocztówki, albumy, fotografie artystyczne dotyczące parku stanowią w Dziale Ikonografii pokaźny zbiór. Wspaniale grupy drzew, pełne uroku ogrody kwiatowe, „dzikie” stawy, grotta z wodospadem – są tematem wielu zdjęć H. Poddębskiego, K. Wojtuńskiego, F. Gazdy oraz albumu o dużych walorach artystycznych, autorstwa Zygmunta Stan-

11. Park Skaryszewski im. I. J. Paderewskiego, zdjęcie lotnicze, 1934 r. Fot. z „Albumu I Pułku Lotnictwa”

⁸⁹ Nr inw. Arch. Fot. 25286.

⁹⁰ Nr inw. Arch. Fot. 15117, w: „Album I Pułku Lotnictwa”.

12. Ulica Strzelecka. Fot. L. Sempoliński, 1967 r.

kienwicza⁹¹. Ze szczególnym upodobaniem fotografowano rzeźby parkowe: *Tancerkę* S. Jackowskiego, *Kąpiącą się* O. Niewskiej, *Rytm* H. Kuny, *Fauna* J. Biernackiego⁹² oraz pomnik pułkownika Edwarda House'a, wystawiony sumptem I. J. Paderewskiego, którego pułkownik był przyjacielem. Pomnik, zniszczony po wojnie, został zrekonstruowany w 1992 r.⁹³ W 1945 r. postawiono na Rondzie Waszyngtona, u wejścia do parku, pomnik *Wdzięczności*⁹⁴, przeniesiony później w głąb alei parkowej. Interesujące są również zdjęcia z 1930 r. H. Janczewskiej, na których obok alejek spacerowych są obiekty sportowe – kort tenisowy i przystań kajakowa⁹⁵.

Istotnym dopełnieniem omawianych fotograficznych widoków prawobrzeżnej Warszawy jest wspomniany wcześniej zbiór Leonarda Sempo-

⁹¹ Teczka albumowa z 12 zdjęciami Parku im. Ignacego J. Paderewskiego w Warszawie, fot. Z. Stankiewicz, okres międzywojenny, nr inw. Arch. Fot. 12549/1–12.

⁹² Nr inw. Arch. Fot. 1090, 7393–7395, nr inw. Arch. Ikon. 2845, 5211.

⁹³ Nr neg. 26220 (fot. H. Poddębski, 1932 r.), nr inw. Arch. Fot. 30316–30320 (fot. F. Ptaszyński, 1992 r.).

⁹⁴ Nr inw. Arch. Fot. 1688 (fot. S. Dąbrowiecki, 1945 r.).

⁹⁵ Nr neg. 7236, 7237, 7245.

lińskiego, powstały na przestrzeni ponad trzydziestu lat⁹⁶. Po zakończeniu działań wojennych, w 1945 r. Sempoliński wykonał serię zdjęć zniszczonego miasta; te piękne i dramatyczne fotogramy budzą podziw dla autora, a zarazem uzmysławiają tragedię całej Warszawy. Są wśród nich również zdjęcia praskie, i to nie tylko tych rejonów zrujnowanych (budzące grozę ujęcie ruin kościoła Św. Floriana), ale i tego, co się na Pradze zachowało – głównie obiektów już wówczas zabytkowych (lata 1946–1948): drewniaków na Targówku, starych cmentarzy na Kamionku, austerii i dworów na Grochowie. W 1967 r. na prośbę dyrektora Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, prof. Janusza Durko, Sempoliński zgodził się wykonać dokumentację istniejącej jeszcze „starej Pragi”: Pelcowizny, Targówka, Bródna, Szmulek, Kamionka i Grochowa. I tak, w latach 1967–1979 powstał zbiór fotografii, którego znaczenie dla badania dziejów tej dzielnicy trudno przecenić; mimo iż wykonany współcześnie, pokazuje dziewiętnastowieczne realia Pragi – przedmieścia. Drewniana zabudowa Pelcowizny, Targówka, Nowej Pragi, a nawet Grochowa, powstała w wyniku zakazu władz carskich wznoszenia obiektów murowanych na przedpolach fortyfikacji okalających miasto, okazała się zadziwiająco trwała. Widać to na zdjęciach Sempolińskiego z ulic: Biruty (najstarszy zachowany dom pod nr 18), Piotra Skargi, Św. Wincentego (słynny, już nie istniejący „Bar pod Trupkiem”, gdzie odbywały się stypy pogrzebowe), Tykocińskiej oraz ulic Zacisza i Utraty. Na Nowej Pradze zarejestrował dominujące tu kontrasty między prawdziwymi kamienicami a drewnianymi domostwami (ulice: Stalowa, Strzelecka, Kowieńska). Zachowany zabytkowy dom u zbiegu ulic Środkowej i Strzeleckiej jest pamiątką po dawnym właścicielu tych gruntów – Ksawerym Konopackim. Detale architektoniczne, całe elewacje, bądź tylko ocalałe resztki wystroju wielopiętrowych kamienic przy ulicach: Inżynierskiej, Wileńskiej, Kawęczyńskiej, Jagiellońskiej, Okrzei, Brzeskiej czy Targowej, są tematem serii zdjęć. Podobnie architektura przemysłowa, tak charakterystyczna dla tej dzielnicy Warszawy, m.in. zabudowania: dawnej „Drucianki” (fabryki sprężyn) przy ulicy Wójcika, fabryki „Pigment” (farby) przy ulicy Kawęczyńskiej, zakładów „Pocisk” (fabryka amunicji) przy ulicy Mińskiej (obecnie PZO), fabryki „Sito” przy ulicy Wiatracznej, cegielni Granzowa przy ulicy Chełmżyńskiej, rzeźni miejskich przy ulicy Wrzesińskiej, garbarni braci Wilhelma i Adolfa Jerominów na Grochowie. Szczególnie cenne są zdjęcia ocalałych zabudowań dawnej wielkiej

⁹⁶ Zbiór fotografii L. Sempolińskiego z lat 1945–1948 i 1967–1979: nr neg. 40013, 40347, 40449, 45001–45070, 45900–46030, 46794–46943, 46944–47021, 51579–51736.

stalowni Lilpopa, Raua i Loewensteina, później należących do wojska (budynek zbrojowni, apteki i szpitala wojskowego), gdyż nie ma w naszych zbiorach fotografii z epoki. Z ciekawszych obiektów zarejestrowanych obiektywem Sempolińskiego warto wymienić: Szpital Kolejowy na Brzeskiej, założony w 1900 r. w gmachu byłej Szkoły Technicznej Kolei Terespolskiej, dom pracy dla chłopców im. Mianowskich z 1900 r. przy ulicy Wileńskiej, gmach zakładu wychowawczego braci Albertów przy ulicy Grochowskiej, obóz przejściowy (budynek szkoły) przy ulicy Skaryszewskiej 8, czy rozebrane w 1968 r. baraki dla bezrobotnych na Annopolu. Natomiast fotograficzna dokumentacja ulic Zamoyskiego, Grochowskiej, Płowieckiej, czyli dawnego traktu brzeskiego, a głównie ich zabytkowej zabudowy, to właściwie jedyne poza ujęciami samych rogatek zdjęcia tej głównej arterii Grochowa. Możemy na nich zobaczyć: budynki Instytutu Weterynaryjnego wzniesione w latach 1899–1900, pomnik budowy traktu brzeskiego z 1825 r., dwór przy ulicy Grochowskiej 170 wybudowany w początkach XIX w. i należący później do Mathiasa Bersohna, a rozebrany w 1964 r., słynny dwór Michała Poniatowskiego (był własnością m.in. Rudzkich, Osterloffów, a od 1925 r. A. Wierzbickiego) przy ulicy Grochowskiej 64/66, starą karczmę wawerską przy ulicy Płowieckiej. Poza tymi są jeszcze zdjęcia uliczek Goławia, wraz z ich małomiasteczkową zabudową, dawnych gospodarstw kolonistów i domków letniskowych na Saskiej Kępie (okolice ulicy Ateńskiej i Wału Miedzeszyńskiego). Jednak pierwszorzędne znaczenie ma wykonana przez Leonarda Sempolińskiego dokumentacja starych praskich cmentarzy – dziś w swym dawnym kształcie już nie istniejących – katolickiego i starowierów na Kamionku oraz żydowskiego na Bródnie. Najstarszy z praskich cmentarzy założony został w XIII w. przy parafii kamionkowskiej; był na nim pochowany m.in. generał Jakub Jasiński wraz z obrońcami Pragi w 1794 r., ofiary rzezi Suworowa oraz bohaterowie bitwy grochowskiej 1831 r. Zachowały się poświęcone im tablice i nieliczne oryginalne nagrobki, jak choćby znanej na Pradze rodziny Skorynów. Został zamknięty w 1887 r., po otwarciu cmentarza Bródnowskiego. Cmentarz starowierów powstał w 1831 r. po bitwie grochowskiej (pochowano tu rosyjskich kirasjerów) i zlikwidowany w 1961 r. Natomiast stary cmentarz żydowski (osiemnastowieczny) przy dzisiejszej ulicy Odrowąża został zniszczony przez Niemców w latach 1940–1944 i odrestaurowany w części w latach osiemdziesiątych. Zdjęcia tych cmentarzy wykonał Sempoliński w 1948 r. Fotografie przedstawiające cmentarz na Bródnie (założony w 1884 r.), a ściślej jego zabytkowe zabudowania – kaplicę z 1888 r. oraz budynki administracji – powstały w 1967 r., podobnie jak zdjęcie najstarszej (z 1708 r.) zachowanej mogiły cmentarnej w Warszawie na terenie danego cmentarza cholerycznego w Głodnej Wsi, na

Starym Bródnie, u zbiegu dzisiejszej ulicy Ostródzkiej i Malborskiej. Stare praskie kapliczki i przydrożne krzyże były częstym elementem zdjęć Sempolińskiego. Cały jego zbiór liczący około 400 pozycji ma jak widać duże znaczenie i jest wspaniałym uzupełnieniem zdjęć z epoki, często wprost niezastąpionym, a dla wielu, nie tylko peryferyjnych rejonów prawobrzeżnej Warszawy – jedynym.

Obraz Pragi, jaki mogliśmy zrekonstruować na podstawie omówionych fotografii, negatywów i pocztówek, nie jest z pewnością wyczerpujący, jednak dosyć wyrazisty. Wielokrotnie podkreślana mała liczebność zbioru widoków tej dzielnicy, a właściwie części miasta, jest czynnikiem warunkującym taką sytuację. Szczególnie istotny jest brak fotografii przedstawiających fabryki i przedsiębiorstwa w dzielnicy uważanej za przemysłową. Te, które zostały tu już omówione (i to łącznie ze zbiorem L. Sempolińskiego), odzwierciedlają jedynie częściowo rolę, jaką architektura przemysłowa pełniła na Pradze. Braki w zbiorach fotograficznych z lat 1900–1915 (nie reprezentowani są fotografowie prasowi), dotyczące ikonografii całej Warszawy, są tego przyczyną.

Artykuł ten miał na celu uporządkowanie i zwięzłe zaprezentowanie przechowywanego w Dziale Ikonografii Muzeum Historycznego m.st. Warszawy materiału ikonograficznego dotyczącego Pragi. Wiele problemów zostało jedynie zasygnalizowanych, część pominięta, głównie z powodu złej jakości posiadanego materiału (zdjęcia bądź negatywy uszkodzone i blaknące). Cały zbiór fotograficzny pokazujący prawobrzeżną Warszawę na przestrzeni ponad stu lat jest niewątpliwie wartościowym i czasami wręcz zaskakującym źródłem dla badania dziejów stolicy.